

Babos Ildikó

Forrástartományok a romani nyelvű folklór szövegek metaforáiban¹

„The essence of metaphor is understanding and
experiencing one kind of thing in terms of another.”
(Lakoff 1980)

A metafora lényege megérteni és kifejezni
egyfajta dolgot egy másiknak a kifejezéseivel.
(Lakoff 1980)

A kutatás megkezdésekor alapvető feltevés volt, hogy a romani nyelv nem szó szerinti kifejezéseiben használt forrásfogalmak alapvetően különböznek az európai nyelvekben használtaktól. Összehasonlításként Kövecses (2005) és az általa idézett kutatások szolgálnak. Láthatóvá vált, hogy a romani nyelv anyanyelvi és kompetens beszélői alapvetően más tapasztalatok felhasználásával jelenítik meg a szándékolt jelentést, és az is nyilvánvaló, hogy más szándékkal teszik.

Forrástartományok tekintetében a folklórból merített és az irodalmi szövegekből származó adatok nem mutatnak szignifikáns különbséget. Ezért kijelenthetjük, hogy kultúrspecifikus jelenséggel állunk szemben, tehát láthatóvá válik, hogy a cigány népcsoport milyen alapvető tapasztalatokkal rendelkezik, milyen közegből és élményekből meríti azokat a kifejezéseket, amelyeket egy másik dolog megértéséhez és kifejezéséhez használ. Véleményem szerint a mennyiségi mutatók egyfajta fontossági sorrendet is jelölnek.

1. Gyakori forrástartományok a romani nyelvű folklórban

1.1. Természet, természet jelenségek

Minden bizonnyal az életmóddal, a természettel való szoros együttéléssel magyarázható, hogy a romani nyelv metaforikus és metonimikus kifejezéseinek leggyakoribb forrástartománya a természet. A cigány nép vándorló életmódját egészen

---

¹ Tanulmányommal tisztelettel köszöntöm Szépe tanár urat, aki hosszú időn át ösztönzött annak érdekében, hogy a romani nyelvvel kapcsolatos kutatások az alkalmazott nyelvészet szerves részévé válhassanak.

a 19. századig megőrizte, bizonyos csoportjai még ma sem választják a letelepedett életformát.

*keccavo tattyimo mukhlas o kham – olyan meleget hagyott a nap
véseski dé j – az erdő anyja
chi sorinas e cherhaja – nem öntöttek (fényt) a csillagok*

1.2. Cselekvés

A cselekvés is alapvető emberi tapasztalat. Kézenfekvő tehát, hogy ez a tartalom minden nyelvben nagy valószínűséggel előfordul, annak azonban valószínűleg jelentősége van, hogy a romani nyelv esetében a gyakorisági lista elejére került.

*dine duma – beszédet adott
mardas les e dili pustija – megverte a bolond pusztlat*

1.3. Test

Kövecses (2005) írja, hogy „a metaforikus konceptualizáció nagy része a saját testünkkel kapcsolatos tapasztalatainkból ered” (Kövecses 2005, 32). Gyakoriságát tekintve megjegyzi, hogy tizenkétezer idiómából több mint kétezer az emberi testtel kapcsolatos. Kutatásomban hasonló aránnyal találkoztam. A romani nyelv esetében az emberi test mint forrástartomány a metaforikus és metonimikus jelentésszerkezetek mintegy ötödénél van jelen, beleszámítva az olyan idiómákat is, melyekben kettő vagy annál több: három, esetleg négy forrástartományt tudunk azonosítani. (Ezeknek a nyelvi jelenségeknek a jelentőségét későbbi fejezetben tárgyalom.)

Ez az arány ugyanúgy jellemzi a folklór-, illetve az irodalmi szövegeket, tehát független attól, hogy mikor keletkezett a szöveg, és hogy milyen szociolingvisztikai paraméterek jellemzik. Úgy tűnik tehát, hogy az emberi test mint forrástartomány univerzális.

*leske duj jákha inke andre shudas ande xajing – a két szemét beledobták a kútba
c’ashel ma khonyik pala sero – nem marad senki a fejem után*

1.4. Isten (Transzcendentális jelenségek)

Lakoff (2002) *Moral Politics* című munkájában részletesen elemzi, hogy milyen szándékkal jelennek meg a moralitással és istennel kapcsolatos fogalmak politikai diskurzusokban. Kétféle kommunikációs stratégiát említ: az egyik a kb. istentől való

jóság moralitásának az alapelve, a másik a büntetés/megtorlás alapelve. Isten és jó-ság/erkölcs fogalmak erősen összefonódnak a keresztény kultúrkörben, ahogy azt az angol „goodness” kifejezés kiválóan érzékelteti. A romani nyelv metaforáiban is találunk olyan példákat, amelyek transzcendens fogalmak segítségével érzékeltetik a jó-rossz/erkölcsös-erkölcstelen ellentétpárt, pl. *ingerdam le pogányes, khere andam l andyalka – elvittem egy pogányt, hazahoztam egy angyalt*, de még gyakrabban találkozunk azzal a jelenséggel, amikor a transzcendens fogalomnak a megjelenése, mint forrástartomány **telítettséget, fokozhatatlanságot, abszolút értéket jelöl**.

teje telindya pal leste e armaja – leért rá az átok
még o lásho dél inke dárál, kaso zhungalo-j – még a jó isten is fél, olyan csúnya

1.5. Arany, szerencse

A szervezett társadalmak megjelenése óta fontos szerepet tölt be az emberek életében a pénz. Kezdetben erre a célra nemesfémeket használtak, elsősorban aranyat és ezüstöt, mivel ezek fordultak elő a legritkábban és értéküket eszerint mérték és mérik a mai napig is.

Mivel a mindennapi élet szerves része, a romani nyelvben is megjelennek az anyagi értékek mint forrástartományok. Autentikus szövegekben nem találkozunk a pénz fogalmával annak ellenére sem, hogy Bari Károly adatközlő a 20. században született és élt. Helyette az arany és ritkán az ezüst fogalmát használják, ha valamit a bőség/anyagi jólét eszközeivel írnak le. Ez valószínűleg nem egyedülálló folklórszövegekben, hiszen a tapasztalat, hogy valaminek az értékét nemesfémmel ki tudjuk fejezni, univerzális.

Sajátosan a romani nyelvre jellemző azonban, hogy az anyagi értékek/javak fogalmát összemosza a szerencse fogalmával. Van egyfajta jelentés átfedés a két fogalom/fogalomkör között, másrészt pedig egy kölcsönös viszony, melyben egyik fogalom a másik meglétét feltételezi. Ha mint forrástartományt vizsgáljuk ezt a jelenséget, arra a következtetésre jutunk, hogy vannak olyan metaforikus nyelvi kifejezések, amelyekben **a két fogalomkör gyakorlatilag ugyanazzal a jelentéssel bír**.

Irodalmi szövegekben elvétve találkozunk az *arany*nak mint forrásnak a használatával, pl. „*andam somnakaj vastenca – adtam arany kézzel*”; „*purencia marel tyiri somnakuni phuv – lábbal veri az arany földedet*”. Bizonyára nem véletlen, hogy mindkét nyelvi szerkezet célként érzelmi-etikai tartalmat fogalmaz meg, különösen abban a kontextusban, amelyben megjelenik.

Összességében az arany kifejezésnek mint forrástartománynak a használatáról a következőket mondhatjuk el: a./ gyakrabban fordul elő, mint a leírt európai nyelvek-

ben, b./ többletjelentéssel bír a magyar és angol nyelvben leírtakkal összehasonlítva, c./ sok esetben transzcendens fogalmakkal kapcsolódik össze, melyekkel függő, általában egymást feltételező kapcsolatban áll. Mint forrástartomány tehát sokkal gazdagabb és kiterjedtebb (tehát nem ugyanazt jelenti!), mint a magyarban.

1.6. Világ

Alapvető emberi tapasztalat a világ, amelyben élünk; a természeti és társadalmi környezet, amely mindennapjaink keretét képezi. Maga a szó szerinti kifejezés (*luma*) is gyakran szerepel a romani nyelvű szövegekben általában a „*bari*” – nagy jelzővel együtt. Megjelenése egyfajta szintézise az emberi tapasztalatoknak, sok esetben szinonimája az élet és a lélek kifejezéseknél. Abszolútumként jelenik meg.

gêlastar apol la lumasa – világgá ment
xasajvel i luma – elveszik a világ
la saste lumeko baxt kothe sas – az egész világ szerencséje ott volt
vov korro-j pe pestyi lume, chi dikhel – vak a világára, nem lát

1.7. Út

A mozgás ismert és gyakori forrástartomány, akár helyváltoztatásként, akár egyhelyben való mozgásként használjuk a metaforikus konceptualizációban. Maga az *út* mint forrásfogalom megjelenése azonban a romani nyelv sajátosságának tekinthető, ami minden bizonnyal a vándorló életmóddal hozható összefüggésbe. „Úton lenni” a cigány nép alapvető tapasztalatának tűnik, olyan sajátos élménynek, amely alkalmas más dolgok (elsősorban állapotok és érzelmek) kifejezésére.

me drom kerav – utat csinállok
suke dromesa avilem andre – vékony úttal jöttem be

1.8. Szív, vér

Fentebb tárgyaltam az emberi test mint forrástartomány szerepét a romani nyelvben, mely előfordulásában és mélységében nem különbözik más e nézőpontból leírt nyelvekétől, tehát mint ilyen, univerzális. A kutatás során azonban világossá vált, hogy a szív (*jilo*) és a vér (*rat*) fogalmát a romani nyelv külön „kezeli”: többlettartalmaidat tulajdonít nekik, illetve azokat a kifejezéseket mélyebbé teszi, amelyekben megjelennek mint forrástartomány. Tehát amennyiben a közlés szándéka, azaz a céltartomány **érzelem, állapot** (később látni fogjuk ezek kiemelt jelentőségét),

illetve cél annak **mélységének vagy intenzitásának kifejezése**, akkor forrásként a romani nyelv a szívet és a vért, mint az általa legmélyebb és leginkább intenzív (fontos, illetve érzékelhető) szerveket használja.

phagyilas e terna romnako jilo – eltört a fiatalasszony szíve
még vi pa lesko balengo salo pityalaso rat – még a haja szálán is hullott a vér

1.9. Halál

A halál alapvető emberi tapasztalat. Mivel mind a folyamata, mind pedig a tartalma nehezen megragadható, ezért általános jelenség, hogy megpróbáljuk kifejezni lényegét. Szándékunk kifejezni, érzékelhetővé tenni azokat az állapotokat és érzéseket, amelyeket hozzá társítunk. Ezért a halál gyakori céltartomány, forrásként való megjelenése viszonylag ritka.

A romani nyelvben találkozunk a halál fogalmának forrásként történő alkalmazásával. Ezekben a példákban a kifejezés szándéka is maga a halál, illetve a halállal egyenértékűnek ítélt vagy ahhoz hasonlóan vélt állapot.

A romani nyelvű mesék az európai népmeséknél elvontabbak, szürreálisak. Ismert a gyermekfolklór, a mesék zöme azonban elsősorban felnőtteknek szól. Általában a hagyományos értelemben vett tanulsággal nem szolgálnak, inkább történeteket mesélnek el, melyekben sok az álomszerű motívum. Az állapotok, érzelmek leírására nagy hangsúlyt fektetnek. Erre példa a következő nyelvi szerkezet: „*chi del duma khanchi o mulo*” – *nem ad beszédet semmit a halott*. Ez a példa tulajdonképpen nem más, mint a halál állapotának leírása, magának a halálnak és a beszédnek (illetve az arra való képesség hiányának) a leírásával.

Az európai nyelvekben a halálról általában a térdimenziók használatával beszélünk (Szilágyi, 1997), a FENT-LENT ellentétpár segítségével, és ezeket érzékeltetjük az ÉLET-HALÁL relációt. A romani nyelvben szintén megjelenik a konceptualizálásnak ez a módja, de egyrészt kevésbé hangsúlyos, másrészt korántsem biztos, hogy a FENT az ÉLETET, a LENT a HALÁLT jelöli. A romani nyelvű metaforákban sok esetben **teljes értékűséget, fokozhatatlanságot jelöl – a transzcendens fogalmakhoz hasonlóan**, és mint az első példából látszik, maga a halál fogalma is átszövődik transzcendens tartalmakkal.

chi chéri, chi phu te na lal ma ande – se égbe, se földbe ne tegyetek
mérav ande bokh, mérav andre trush – meghalok az éhségben, meghalok a szomjúságban
mulo sas tejjeshen ande dar – halott volt teljesen a félelemben
merav ando lazhavo – meghalok a székelyben

2. Összetett források a romani nyelvű folklórban

A romani nyelv beszélőinek fizikai, biológiai, kulturális tapasztalataihoz akkor kerülünk még közelebb, ha megvizsgáljuk azokat a metaforikus szerkezeteket, amelyekben egynél több: kettő vagy három (helyenként négy) forrást használnak. Valószínűleg ezek a nyelvi szerkezetek mutatják legpontosabban azt konvencionális tudást, amely az oláh cigány népcsoport tudatvilágát képezi.

2.1. Isten-cselekvés

Természetes szándékunk megérteni és megragadni a körülöttünk zajló eseményeket és a minket körülvevő világot. Mivel annak nem minden mozzanata racionális, mérhető és egyértelműen kifejezhető, ezért más forrásokat keresünk bizonyos állapotok, érzések leírására. Kézenfekvő, hogy ilyen esetekben a transzcendenciát hívjuk segítségül és az az értelmezés is, hogy tulajdonképpen egy fölöttünk álló erő cselekedete hív életre bizonyos jelenségeket.

A romani nyelvű folklórban ez gyakori jelenség, az ISTEN-CSELEKVÉS összetett forrástartománnyal találkozunk a legnagyobb mennyiségben. Ez nyilván tükrözi az oláh cigány népcsoport világról alkotott elképzeléseinek egy pillérét, nevezetesen, hogy **a minket körülvevő természeti és társadalmi környezetet egy transzcendentális erő működteti.**

potyinla tuke o sunto dél – meg fogja fizetni nektek a szent isten

te del ma o dél baxt – adjon nekem az isten szerencsét

o sunto dél barardas kado kasht – a szent isten növelte azt a fát

shundom, hody o sunto dél mashkar tumende szállisardas – hallottam, hogy a szent isten közéték szállt

2.2. Természet-cselekvés

A természeti jelenségek megjelenése forrásként a romani nyelvű folklóranyagban kiaknázhatatlannak tűnik, bár minden bizonnyal ebben a tekintetben univerzális jelenséggel állunk szemben. Mivel alapvető tapasztalata az emberi létnek a minket körülvevő természeti környezet, ezért nagy valószínűséggel autentikus, szájhagyomány útján terjedő szövegekben gyakran találkozunk vele, gyakorlatilag bármely nyelv esetében. Magyar népdalok ez irányú vizsgálata (Baranyiné 2008) általában az érzelmek kifejezésében a TÁVOL-KÖZEL, FENT-LENT oppozíciós fogalmak segítségével fejezi ki bizonyos jelentéstartalmak mélységét, mely a romani nyelvű szövegekre nem jellemző. Sokkal inkább találkozunk azzal a jelenséggel, melyet

Baranyiné „irány nélküli céltalansággal” jellemez (2008, 319) és a bujdosó, társadalomból kitzasztott csoportok szemléletmódját jeleníti meg.

Az isten-cselekvés összetett forrástartományhoz hasonlóan abban a felfogásban is felfedezhetünk egyfajta passzivitást a beszélő részéről. **Bizonyos történéseket, érzéseket, állapotok beálltát tehát nem a beszélő generálja, hanem az megtörténik, jelen esetben a természeti jelenségek mozgása/aktivitása által.**

*avilas ek balval haj ingerdas la mandar – jött egy szél és elvitte tőlem
marel ma o brishind – ver engem az eső
ek baro parno sap avilas opre anda pince – egy nagy fehér kígyó (szerencsétlenség
szimbóluma) jött fel a pincéből*

2.3. Idő-cselekvés

Az idő fogalmával metaforikus és metonimikus jelentésszerkezetekben általában mint céltartománnyal találkozunk. Azaz az idő fogalmát/múlását sokkal inkább kifejezni és érzékeltetni szeretnénk, semmint hogy használatával érzékeltessünk valamit. E kevésbé megragadható entitás a romani nyelvben is megjelenik bizonyos jelenségek konceptualizálásában, ám előfordulnak olyan nyelvi szerkezetek is, amelyben az idő – általunk kevésbé megfogható – természetével fejeznek ki valamit. Ebben a szándékban benne rejlik egy olysfajta felismerés, hogy **az idő fogalmában lényegileg benne rejlik a változás, természeténél fogva.**

i detehara trobuj te zhas majdur, ke majdur- i amaro drom – a reggel akarta, hogy menjünk messzebb, mert messzebb van az utunk

2.4. Beszéd-cselekvés

A beszéd mint forrástartomány megjelenése a romani nyelvben speciális. Ahogy Stewart (1993) rámutat, a magyar beszéd szó analógiájának tekinthető „*vorba*” kifejezésnek sajátos, összetett tartalma van a romani nyelvben. Kulturális antropológiai megfigyelései szerint szó szerinti jelentésen túl többlettartalmakkal bír, és mint ilyen, a roma identitás szerves része és kifejezése. Egyfajta gondolatfolyamnak értelmezhető és markáns etnikai tartalmak fedezhetők fel benne.

Nyelvészeti szempontból szónoklatnak tekinthető, tartalma a roma önmeghatározás. Ezt a sajátos közösségi beszédaktust a romák a „*chachi vorba*” – igaz beszéd kifejezéssel jelölik, melyben etnikus beszéd tartalmak jelennek meg; gondolatok, érzések, melyek a roma lét esszenciáját fejezik ki. Tartalmában gyakran megjelenő

motívum a vándorlás, a szegénység, a társadalomból való kizártság és tudatosan vállalt elkülönülés.

A romani nyelvben létezik egy másik kifejezés, mely szintén a beszédaktust mint cselekvést jelöli. Ez a „duma”, mely gyakorlatilag minden magyarországi nyelvjárásban előfordul, a kárpáti cigányban is. Átkerült a szlengbe is, ott beszédet jelent, bizonyos pejoratív tartalommal. Akkor használjuk, ha a beszédet értelmetlennek, feleslegesnek tartjuk, és ez természetesen nem véletlen. Bár a *vorba* és a *duma* kifejezések között vannak szemantikai átfedések, mégis azt mondhatjuk – amennyiben a magyar nyelvben keresünk analógiákat –, hogy előbbi inkább beszédet (szót), utóbbi inkább hangot jelöl.

A *vorba* kifejezés tehát feltételez bizonyos gondolati tartalmat és kifejezési szándékot, míg a *duma* általában értelemmel nem rendelkező hangsor, tehát tulajdonképpen a beszédnek mint fizikai aktusnak a képessége.

*shin ma ek vorba, ba tusa – vágj nekem egy beszédet, de veled
te na lunzharav e vorba – ne nyújtsam a beszédet
de, ko dale leske дума – de ki fog neki beszédet adni
zhal tyi vorba – megy a beszéded*

IRODALOM

- BARANYINÉ KÓCZY Judit 2008. Orientációs metaforák a magyar népdalok természeti kezdőképeiben, *Magyar Nyelvőr* 302–25.
- BARI Károly 1990. *Az erdő anyja – Cigány népmesék és néphagyományok*. Gondolat, Budapest.
- KÖVECSES Zoltán 2005. *Metaphor in Culture*. Universality and Variation. Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- KÖVECSES Zoltán 2005. *A metafora*. Typotex, Budapest.
- LAKOFF, G. – JOHNSON, M. 1980. *Metaphors We Live by*. Chicago University Press, Chicago.
- LAKOFF, G. 2002. *Moral Politics*. Chicago University Press, Chicago.
- PAPROTTE, W. – DIRVEN, R. 1985. *The Ubiquity of Metaphor; Metaphor in Language and Thought*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- SINCLAIR, Michael Stewart 1993. *Daltestvérek*. T-Twins Kiadó, Budapest.